

самоврядування свого життя; неприйняття будь-якого варіанту деспотії влади. Все це створює необхідні умови для становлення та подальшого розвитку правової держави в Україні, роблячи цей процес ефективним. Але цей шлях повинен бути виключно ненасильницьким та демократичним, здійснюватись через оптимізацію та узгодження інтересів на засадах гуманізму, справедливості, права, патріотизму.

Саме таким змістом мають бути наповнені Конституційна, Адміністративна та інші реформи, що спрямовані на реалізацію мети розбудови правової держави в Україні.

Література:

1. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. В. Скрипнюк. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2000. – 600 с.
2. Конституція України – К.: Преса України, 1996. – 80 с.
3. Сальников В. П. Государство как феномен и объект типологии / В. П. Сальников. – СПб: Ид-во Петербургского ун-та, 2000 – 203 с.
4. Політична система сучасної України / за ред. Ф. М. Рудича – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 327 с.
5. Кормич Л. І. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України / Л. І. Кормич, Д. С. Шелест – К.: АВРІО, 2004

УДК 342:316.3(477)

Крусан А. Р., НУ «ОЮА»

УКРАЇНА ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ РЕАЛІЇ

На основі доктринальних положень, а також аналізу вітчизняної конституційно-правової практики можна дійти висновку, що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні їй соціального захисту та соціальної безпеки, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини.

На основе доктринальных положений, а также анализа отечественной конституционно-правовой практики можно сделать вывод, что социальное государство – это государство, политика которого имеет приоритетную социальную направленность, выражающуюся в создании необходимых и достаточных условий для реализации экономических, социальных и культурных прав человека, гарантировании его социальной защиты и социальной безопасности, исходя из социально-экономических возможностей государства, на основе принципов справедливости, соразмерности, гармоничного сочетания (баланса) интересов общества и человека.

On the basis of certain doctrines and while analyzing the national Constitutional legal practice, it is possible to come to the conclusion that in a social state the top priority of state policy is the well fare of its citizens. It means that the state creates all necessary conditions to ensure economic, social and cultural rights for the citizens. The state also guarantees social protection and security, based on the social and economic potential of the state and promoting the principle of justice, rationality and harmonic balance of human and society's interest.

Одним з прерогативних напрямів конституційна модернізація сучасної України є її соціально-економічний розвиток та подальше становлення як соціальної держави. Концепція соціальної держави знайшла своє відображення у конституційних положеннях та чинному законодавстві України. Так, Конституція України закріплює, що Україна є соціальною державою (ст. 1 Конституції України). Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина. Неоднозначність сучасних доктринальних підходів щодо принципів та змісту політики демократичної, соціальної держави, а також сучасні політико-правові події [1] актуалізують необхідність доктринального аналізу та конституційно-правової характеристики України як соціальної держави з метою втілення концептуальних положень в конституційно-правові реалії.

Соціогуманітарний зміст і значення спрямованості діяльності соціальної держави, визнання нею суб'єктивних публічних прав людини і громадянина обумовлюють відповідальність держави перед людиною за свою діяльність (ст. 3 Конституції України). Обґрунтовано підкреслюється в юридичній літературі, що «державою, як і її органи, не може ігнорувати соціальні права не тільки тому, що це принижує авторитет держави, що зветься соціальною, а й тому, що бездіяльність держави у забезпеченні соціальних прав є протиконституційною» [2, с. 60]. Конституційно закріплюється

система соціальних прав та свобод людини (ст. ст. 46 – 49 Конституції України), а соціальний захист населення є одним із важливих напрямів діяльності України як соціальної держави.

Для забезпечення соціального захисту населення держава має визначати та здійснювати соціальну політику. Основними принципами такої політики є раціональність, соціальна справедливість, рівність, соціальна безпека та реальність.

Звідси зміст та обсяг державних гарантій у сфері соціального захисту населення має визначатися на підставі цих принципів. Крім того, соціальний захист відбувається стосовно тільки тих осіб, які потребують такого захисту, тобто соціальний захист це надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення та комплекс законодавчо закріплених гарантій, що протидіють факторам, які дестабілізують (інфляції, спаду виробництва, економічній кризі, безробіттю тощо). Соціальна держава не означає всезагальне забезпечення та обслуговування громадянина, але передбачається врахування відповідних індивідуальних чинників, тобто соціальні послуги отримують тільки ті, які цього потребують.

Рівень соціальної захищеності людини залежить не тільки від діяльності держави відповідно до її соціальної політики. Існує точка зору щодо широкого розуміння соціальної держави як «не лише зобов'язання державних інститутів щодо соціальних проблем, а й соціальних зобов'язань членів суспільства» [3]. У цьому контексті важливого значення набуває дійова роль безпосередньо громадянського суспільства та його членів і асоційованих структур. Це пов'язано з тим, що діяльність держави у цій сфері спрямована на: матеріальне забезпечення (соціальний захист) тих, хто цього потребує, що підтверджується правовою позицією Конституційного Суду України, згідно з якою «соціальний захист пов'язується з неможливістю мати заробіток (трудовий дохід), його втратою чи недостатнім рівнем життєвого забезпечення громадянина і непрацездатних членів його сім'ї» [4]; встановлення (наскільки це можливо в сучасних умовах розвитку суспільства) соціальної рівності. Така позиція держави доцільна та гуманна, а також відповідає принципу справедливості.

Крім того, зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист залежить від фінансово-економічних можливостей держави, тобто надання матеріальної допомоги соціально

слабким має відбуватися на основі матеріально-фінансових можливостей держави. Зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист має відповідати принципу реальності, тобто нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види та розміри соціальних виплат та інших соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам, виходячи зі своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави. Передбачення та закріплення у нормативно-правових актах, зокрема законах держави, державних гарантій, що не виконуються державою, зокрема, через брак державних ресурсів, мають декларативний характер та є порушенням принципів демократичної, правової, соціальної держави. На сучасному етапі «модернізації України» актуалізується необхідність удосконалення законодавства, зокрема удосконалення якості законів на предмет їх «реалізуємості». Прийняття законів, положення яких не виконуються, та їх поступове збільшення може призвести до своєрідної «правової інфляції» – знецінення нормативних правових актів унаслідок їх невиконання, що є неприпустимим у демократичній, правовій, соціальній державі.

Принцип відповідності соціального забезпечення ресурсам держави має значення міжнародного стандарту у сфері соціального захисту людини. Так, стаття 22 Загальної декларації прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.) закріплює: «Кожна людини як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави». Відповідно до частини 1 статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визначених у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів». Стаття 12 Європейської соціальної хартії щодо права на соціальне забезпечення встановлює, що «з метою забезпечення ефективного здійснення права на соціальне забезпечення Сторони зобов'язуються: ...2. підтримувати систему

соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення; 3. Докладати зусиль для поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень» (слід звернути увагу на те, що відповідно до Закону України від 14 вересня 2006 р. «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)», Європейську соціальну хартію (переглянуту), вчинену 3 травня 1996 року та підписану від імені України 7 травня 1999 року ратифіковано, з заявами, що Україна бере на себе зобов'язання вважати частину I Хартії декларацією цілей, до здійснення яких вона прагнутиме, втім Україна не бере на себе зобов'язання вважати обов'язковими для України положення статті 12).

Таким чином, виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що відповідно до міжнародних стандартів рівень соціального забезпечення визначається, виходячи з реальних можливостей кожної держави, при дотриманні тенденції до поступового піднесення системи соціального забезпечення на більш високий рівень. Внаслідок зростання економічних можливостей суспільства зростає і обсяг матеріальної допомоги тим його членам, які не можуть активно брати участь у створенні матеріальних та інших благ.

Аналіз практики Конституційного Суду України дає можливість зробити висновок, що орган конституційної юстиції додержується правової позиції, згідно з якою види та розмір соціальних послуг та виплат має бути розмірним з фінансовими можливостями держави. Так, у Рішенні від 19 червня 2001 року № 9-рп/2001 (справа щодо стажу наукової роботи) Конституційний Суд України звертає увагу на те, що, «право на пенсію, її розмір, суми названих виплат можна пов'язати з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами, фінансовими можливостями держави у той чи інший період її розвитку...» [5]. Крім того, у Рішенні від 8 жовтня 2008 року № 20-рп/2008 (справа про страхові виплати) Конституційний Суд України вказав, що «види і розміри соціальних послуг та виплат потерпілим, які здійснюються і відшкодовуються Фондом (Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України – А. К.), встановлюються державою з урахуванням її фінансових можливостей» [6].

В Рішенні Конституційного Суду України від 25 січня 2012 р. констатується, що «однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального

захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України» [7].

Звідси можна зробити висновок, що зміст та обсяг пільг, компенсацій та інших соціальних виплат встановлюється державою відповідно до її економічних, фінансових можливостей, а також з урахуванням існуючих соціально-економічних обставин. У Рішенні від 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011 Конституційний Суд України також зазначив, що розміри соціальних виплат залежать від соціально-економічних можливостей держави [8].

При цьому слід враховувати, що відповідно до ст. 22 Конституції України конституційні права і свободи не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу прав і свобод. Це безпосередньо стосується і конституційного права громадян на соціальний захист та його гарантії, що передбачено ст. 46 Конституції України. Конституційний Суд у своєму Рішенні від 11 жовтня 2005 року № 8-рп у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання [9] роз'яснив, що пільги, компенсації, гарантії є видом соціальної допомоги і необхідною складовою конституційного права на достатній життєвий рівень, тому звуження змісту та обсягу цього права шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за статтею 22 Конституції не допускається. На неприпустимість звуження або припинення витрат з бюджетів усіх рівнів на пенсії, соціальні послуги і допомогу, які є основним доходом малозабезпечених громадян, Конституційний Суд України вказав у Рішенні від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) [10]. Неконституційність практики звуження і ревізії соціальних пільг, компенсацій і гарантій Суд відмічає у Рішенні від 1 грудня 2004 року № 20-рп/2004 (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) [11]. Таким чином не допускається звуження соціальних прав громадян. Зокрема, рівень соціальних пільг та інших виплат має відповідати встановленим стандартам.

Так, Закон України від 5 жовтня 2000 р. «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» [12] визначає правові засади формування та застосування державних соціальних

стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій. Згідно зі ст. 1 цього Закону державні соціальні гарантії – це встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму». Звідси, розмір мінімальної заробітної плати, мінімальний розмір доходів громадян, мінімальний розмір пенсійного забезпечення, мінімальний розмір соціальної допомоги, прожиткового мінімуму мають визначатися безпосередньо в законі. Виходячи з положень цієї статті, представляється можливим зробити висновок, що вимога ст. 17 цього Закону щодо встановлення законами «розмірів державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат», що відносяться до числа основних державних соціальних гарантій, стосується саме встановлення їх мінімального розміру, тобто «не нижче від прожиткового мінімуму».

Відповідно до пунктів 2, 3 ст. 116 Конституції України Кабінет Міністрів України повноважний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечувати проведення політики, зокрема, у сфері соціального захисту.

У доктринальних джерелах категорія «забезпечення» означає сукупність нормативно-правових, організаційних форм діяльності, у даному випадку органів виконавчої влади, та здійснення ними відповідних, передбачених законодавством заходів, спрямованих на виконання, тобто створення умов щодо можливості, дійсності та реальності конституційного права на соціальний захист, що передбачено ст. 46 Конституції України.

Виходячи з наведеного, з метою дотримання принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави, оптимізації розміру державних соціальних гарантій з урахуванням доходів Державного бюджету України, конкретний розмір виплат, що фінансуються з Державного Бюджету, може встановлюватися Кабінетом Міністрів України у межах видатків, передбачених Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік та відповідно до законодавчо встановлених державних соціальних стандартів та гарантій.

Метою та призначенням соціальної держави є підтримка рівноваги між свободою та рівністю, між правами та обов'язками, між рівністю та справедливістю. При цьому, як було зазначено, засади

справедливості та рівності є важливими принципами політики у сфері соціального захисту населення.

Рівність – це не просто стан, за яким «ніхто не має більше іншого» (Дж. Локк), а таке підґрунтя демократичного соціуму та соціальної держави, в яких сприйнятий і функціонує принцип справедливості. Сучасна правова наука поняття «справедливість» розглядає як багатогранне явище. У контексті надання характеристики соціальної держави важливим є підхід тих учених, які досліджують економіко-правові умови розвитку вільного суспільства та свободи окремого індивіда. Вони зазначають, що «під справедливістю у вільному суспільстві мається на увазі рівноправність (справедливість згідно з законом), вирівнювання умов життя та праці (соціальна справедливість), рівні можливості (стартова справедливість) і визначене ринком отримання прибутку (справедливість розподілу)» [13, с. 13]. Таке визначення справедливості є слушним та дає змогу всебічно розкрити зміст поняття «соціальна держава».

Неодноразово звертався до категорії справедливості Конституційний Суд України. Так, правову позицію щодо справедливості докладно та багатогранно виклав Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Зокрема, «ідеї соціальної справедливості», «ідеологія справедливості» розглядаються, відповідно, як прояв принципу верховенства права та «якість», що об'єднує «елементи права». При цьому резюмується, що справедливість – одна з основних засад права – є вирішальною у визначенні права як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Водночас справедливість сприймається як «властивість права». Крім того, справедливість співвідноситься з принципом правової рівності.

У рішенні від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 (справа про податкову заставу) [14] справедливість пов'язується з розмірністю – «елементом принципу справедливості» та зазначається, що елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення у Конституції України (п. 4.3 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України). Співвідношення між справедливістю та «розмірністю (пропорційністю)» встановлюється у Рішенні від 20 червня 2007 р. у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності [15].

Отже, аналіз наведених рішень органу конституційної юстиції дає змогу зробити висновок, що у контексті соціальної держави, здійснення політики у сфері соціального захисту населення має здійснюватися на принципі справедливості, який детермінується з принципами рівності (домірності) й розмірності (пропорційності), балансу інтересів людини та інтересів суспільства. Так, на необхідності дотримання балансу цих інтересів наголошує у своїх рішеннях Європейський суд з прав людини (наприклад, Рішення у справі «Грецькі нафтопереробні підприємства «Струп» і Стратіс Андреадіс від 09.12.94 р. Series A, № 301 B, paras. 72 and 74, p. 97) [16], підкреслюючи обов'язковість «справедливої рівноваги між вимогами захисту інтересів суспільства та вимогами захисту основних прав людини (див. рішення у справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» від 23 вересня 1982 р. Серія А, т. 52, с. 26, п. 69) [17].

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). При цьому конституційне закріплення положення про те, що людина є «найвищою цінністю» набуває значення: основної конституційно-правової ідеї; принципу взаємовідносин між людиною, суспільством та державою; принципу, що визначає зміст і спрямованість діяльності суспільства та держави в інтересах людини з метою створення необхідних економічних, політичних, соціальних та інших умов щодо забезпечення її індивідуальної свободи; принципу «непорушності прав і свобод людини», конституційне закріплення якого у ст. 3, 21 Конституції України Конституційний Суд України назвав «однією з найважливіших умов визначеності відносин між людиною і державою» (п. 4.2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України у справі про податкову заставу від 24 березня 2005 р.) [14]. Втім у сучасній юридичній літературі набуває поширення концепція, згідно з якою гіпертрофовані уявлення про індивідуальні витоки у концепції прав людини та її взаємовідносини із суспільством, державою та іншими формами колективного буття, що були притаманні минулому, є недоцільною та такою, що не відповідає сучасності, та визнається необхідність органічного поєднання у змісті прав людини як особистих, так і колективних основ. Цей підхід ґрунтується на «законі рівноваги індивідуального та колективного», який є умовою еволюційного (а не революційного) розвитку суспільства та має універсальний характер. Такий науковий напрям можна охарактеризувати

як концепцію балансу інтересів людини, суспільства та держави, при якому враховуються інтереси людини та загальносуспільні потреби. Саме на принципі балансу інтересів людини, суспільства та держави є необхідним здійснювати політику у сфері соціального захисту населення, враховуючи суспільні потреби та необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

Таким чином, враховуючи наведене, можна дійти висновку, що соціальна держава – це держава, політика якої має пріоритетну соціальну спрямованість, що виражається у відповідному обслуговуванні державою громадянського суспільства, створенні необхідних та достатніх умов для реалізації економічних, соціальних та культурних прав людини, гарантуванні соціального захисту та соціальної безпеки людини, виходячи з соціально-економічних можливостей держави, на основі принципів справедливості, пропорційності та гармонічного поєднання (балансу) інтересів суспільства і людини.

Література:

1. Див., наприклад: Громадськість вимагає справедливості в системі пільг // Голос України. – № 1 (5251), 4 січня 2012 р.; Ті, хто бажає голодувати, чекають вільних місць у наметі // Голос України. – № 220 (5220), 23 листопада 2011 р.; Чорнобильці звільнили приміщення пенсійного фонду і голодують на вулиці // Голос України. – 217 (5217), 18 листопада 2011 р. та ін.
2. Козюбра М. Природа соціальних прав людини та особливості їх реалізації / М. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2002. – № 5. – С. 57-61.
3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/ 2009 щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 35. – Ст. 1210.
4. Рішення Конституційного Суду України від 28 квітня 2009 р. № 9-рп/ 2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 13 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу

зайнятості населення» (справа про допомогу по безробіттю звільненим за угодою сторін) // Офіційний вісник України. – 2009. – № 35. – Ст. 1210.

5. Рішення Конституційного Суду України від 19 червня 2001 р. № 9-рп/2001 у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи «з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання» Постанови Кабінету Міністрів України «Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 27 травня 1999 року (справа щодо стажу наукової роботи) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
6. Рішення Конституційного Суду України від 8 жовтня 2008 р., № 20-рп/2008 у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту «б» підпункту 4 пункту 3 статті 7 Закону України «Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», пункту 1, абзацу третього пункту 5, пункту 9, абзаців другого, третього пункту 10, пункту 11 розділу I Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (справа про страхові виплати) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
7. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 р. у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу

- адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
8. Рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р., № 20-рп/2011 у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
 9. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 42. – Ст. 2662.
 10. Рішення Конституційного Суду України від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002 у справі за конституційними поданнями 55 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 58, 60 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пунктів 2, 3, 4, 5, 8, 9 частини першої статті 58 Закону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» і підпункту 1 пункту 1 Закону України «Про деякі заходи щодо економії бюджетних коштів» (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>
 11. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 20-рп/2004 у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 44, 47, 78, 80 Закону України «Про Державний бюджет України на 2004 рік» та конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 78 Закону України

- «Про Державний бюджет України на 2004 рік» (справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій) // Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 6. – С. 23 – 31.
12. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.
13. Клапгам Р. Власність і ринкова економіка / Рональд Клапгам. – К.: Заповіт, 1996. – 48 с.
14. Рішення Конституційного Суду України від 24 березня 2005 р. № 2-рп/2005 у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) // Офіційний вісник України. – 2005. – № 13. – Ст. 674.
15. Рішення Конституційного Суду України від 20 червня 2007 р. № 5-рп/2007 у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 48. – Ст. 1991.
16. Решение Европейского суда по правам человека от 9 декабря 1994 г. Дело «Греческие нефтеперерабатывающие заводы «Струн» и Стратис Андреадис (Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis) против Греции» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru>.
17. Рішення Європейського суду з прав людини від 23 вересня 1982 р. Серія А, т. 52, с. 26, п. 69) у справі «Спорронг і Лоннрот проти Швеції» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.ru>.